

ПЕТРО ДОЛГАНОВ, НАТАЛІЯ ІВЧИК

ЕКСКЛЮЗИВНІ НАРАТИВИ, КОНФЛІКТИ ПАМ'ЯТЕЙ І ПРИМИРЕННЯ: РОЗДУМИ З VI ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В ТЕОРЕТИЧНОМУ ТА ПРАКТИЧНОМУ ВИМІРАХ» (Рівне, 3–4 травня 2019 р.)

На початку травня 2019 р. ГО «Центр “Мнемоніка”» та Український центр вивчення історії Голокосту провели VI Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (м. Рівне, 3–4 травня 2019 р.). Цьогорічний захід мав тему «Простори спогадів». Учасниками стали дослідники з 12 обласних центрів України – експерти у сфері студій пам'яті. Участь у конференції представників Західної, Центральної, Східної та Південної України забезпечила їй справді всеукраїнський статус.

Не менш важливим для організаторів було те, що в конференції взяли участь як прихильники здійсненої Українським інститутом національної пам'яті історичної політики, так і її критики. Академічні дискусії між експертами, які обстоюють різні візії політики пам'яті в Україні, – це та необхідна передумова, яка формує імідж конференції як платформи для діалогу.

Основні тематичні секції цьогорічної конференції такі:

1. Простори пам'яті: теоретичні аспекти.
2. Місто в просторах пам'яті.
3. Просторові проєкції конфліктів пам'ятей і примирення.
4. Гендерний ракурс просторів пам'яті.

5. Простори пам'яті в системі координат формальної та неформальної освіти.
6. Геноциди у просторах пам'яті.
7. Літературні проекції просторів пам'яті.
8. «Тексти» і контексти пам'яті: меморіалізація та комеморативні практики.

На першому пленарному засіданні конференції було кілька доповідей, які об'єднав «маркер» обговорення теоретичних засад студій просторів пам'яті. Зачин розмови задала докторка історичних наук Алла Киридон із доповіддю «Комеморативні практики та оприявлення минулого: об'єктивування смислових форм». Ключові компоненти її міркувань – твердження про те, що «минуле конструюється і реконструюється відповідно до потреб і цілей наступного покоління», а «колективні уявлення про минуле набувають ціннісно-смислового виміру виключно у соціальному контексті й детермінуються соціальними рамками». Враховуючи те, що минуле може бути як «зручним», так і «незручним» для тих чи тих еліт, соціальних груп тощо, вчена аргументувала тезу, згідно з якою комеморативні практики можуть, в одних випадках, загладжувати, мінімізувати конфлікти в соціумі, в інших, навпаки – розпалювати їх.

На думку А. Киридон, комеморація має триаду складових: смислова форма, культура комеморації та, що не менш важливо, культура прочитання комеморації. Зрозуміло, остання в умовах конфлітуючих пам'ятей, їх змагання й взаємного заперечення набуває особливого значення. Адже нерідко нове зумовлює когнітивний дисонанс у свідомості індивіда / соціальної групи. А він, своєю чергою, спричиняє втрату цілісного уявлення про ті чи ті події, їх інтерпретацію, отже – зумовлює зміну сприйняття факту.

Доповідачка наголосила на тому, що актуалізація переосмислення комеморативних практик пов'язана зі зміною сутнісної складової / складових політики або політик пам'яті. А. Киридон визначила такі моделі об'єктивування смислових форм: 1) заміщення (витіснення старого й утвердження нового); 2) інтегральна, що охоплює старе й нове; 3) «запаралелена» (взаємодія старих і нових «порядків»).

Інтерпретація минулого стала предметом роздумів кандидатки філософських наук Оксани Кожем'якіної. Її доповідь «(Не)довіра пам'яті в процесах конструювання, інтерпретації, фабрикації мину-

лого» – своєрідна рефлексія на проблему *False Memory* у політико-ідеологічному, юридичному та історичному контекстах, що увиразнює питання фальсифікації та верифікації минувшини в категоріях маніпуляції та актуалізації.

Констатувавши те, що спогади не є статичними, а навпаки – пластичними за своїм єством, такими, на яких позначається фактор темпоральності, дослідниця зосередила увагу на проблемі маніпулювання спогадами, а отже – фальшування пам'яті. Ідеться, зокрема, про те, що «технології “упокорення минулого” виявляють відкритість пам'яті до різноманітних перетворень та спотворень». Вчена наголосила на тому, що т. зв. демократію з прикметниками «використовують для формування зручної політики пам'яті», що, своєю чергою, актуалізує значущість такої демократичної культури, яка передбачає тотальну перевірку фактів (т. зв. ліберальна недовіра). Цей алгоритм суджень зумовлений тим, що, згідно з цілком правомірним висновком О. Кожем'якіної, «технології “хибних спогадів” стають доволі зручним механізмом маніпулятивних впливів на свідомість та численних “ігор із реальностями”, ідеологічно каналізуючи сприйняття реальності та ідентифікаційні процеси».

Доктор історичних наук Георгій Касьянов у доповіді «До питання про експансію націоналістичного наративу в просторах пам'яті України (1990–2019 рр.)» класифікував панівні від часів здобуття Україною незалежності наративи на три типи – радянсько-ностальгічний, націоналістичний та амбівалентний. Починаючи з часів президентства В. Ющенко націоналістичний наратив розпочав активний наступ у символічному просторі та сфері комеморативних практик. Квінтесенцією стала «декомунізація», що розпочалася майже одразу по Революції гідності. Вона перетворилася на директивне нав'язування згори набору націоналістичних символічних маркерів, які мали використовувати представники місцевої влади у процесі перейменування назв вулиць і встановлення меморіальних знаків. Оксана Кісь у дискусії вказала на те, що представники місцевої влади вільні застосовувати свої практики меморіалізації незалежно від позиції центральних органів державної влади. Проте Г. Касьянов звернув увагу присутніх на формальний характер такої свободи дії на місцях. Фактичний же стан речей, на його думку, полягав у тому, що центральні органи державної влади сформували безальтернативний політичний дискурс зі значною націоналістичною домінантою,

кидати виклик якому органи місцевого самоврядування часто попросту не наважувалися.

Друга панель «Місто в просторах пам'яті» продовжила дискусії про формування меморіальних ландшафтів українських міст. Її перший доповідач – кандидат історичних наук Василь Расевич – проаналізував протистояння різних візій минулого на прикладі локальної історичної політики у м. Львові. Ключова теза доповідача відображена у темі його виступу: «Львів – інклюзивне місто з ексклюзивним наративом». Згідно з його позицією, Львів – це місто, яке обирає один наратив, що має риси інклюзивності. Проте він виключає інші розповіді про минуле або ж просто домінує над ними.

Так сталося, що населення Львова після Другої світової війни змінилося аж на 95 %. І в цьому випадку важливо розглянути два феномени – пригадування і забування. У габсбурзький період Львів формувався як інклюзивне місто в багатонаціональній імперії. І ця інклюзивність міста мала забезпечувати стабільність габсбурзької імперії. У лоні цієї імперії в місті зародилися два емансипаційні проекти – єврейський і русько-український. Відколи у 1772 р. Львів став частиною австрійської монархії, там існував традиційний єврейський кагал. Це була справжня держава в державі – ця община дуже мало комунікувала із зовнішнім світом. Відповідно до ідей Просвітництва цим общинам запропонували проект інтеграції до тодішнього суспільства. У 1867 р. процес емансипації євреїв завершився прийняттям демократичної конституції.

Другий емансипативний проект стосувався русинів-українців. Він був пов'язаний із нацією священиків і селян. З метою їх інтеграції до габсбурзького полікультурного соціуму Марія-Терезія створила «руський проект». З її ініціативи в Австрійській імперії було сформовано законодавство, згідно з яким священики не могли посісти свої позиції без фахового навчання. І ця реформа із часом породила нову світську інтелігенцію для української нації.

Реалізація цих двох частково успішних емансипаційних проектів перетворила габсбурзький Львів на інклюзивне місто – такий собі центр етносоціальної емансипації. Однак цьому простору інклюзії протидівав потужний польський національний рух. Тому процес політичної автономізації Галичини (що мав на меті забезпечити формування лояльних до монархії українських політичних інститутів) на практиці призвів до перетворення регіону на осередок польської національної автономії.

Сьогодні пам'ять про це минуле призвела до виникнення трьох потужних наративів – галицького, українського і польського. Існує і четверта візія, найслабша – це єврейська розповідь про історію Львова. Галицький наратив зародився наприкінці 1990-х рр. у середовищі місцевої української інтелігенції. Ці люди майже не зважають на історію Львова 1918–1991 рр. Другий наратив – це український національний проект, у якому, власне, не згадують про радянський період. Його творці великого значення надають націоналістичному рухові. Однак Львів став етнічно українським містом саме в радянський період. І його ігнорування означає заперечення тих процесів, які сприяли модерній зміні етнодемографічної структури міста. Свою доповідь Василь Расевич завершив тезою про те, що ексклюзивний національний наратив суттєво збіднює палітру української історичної символіки.

Представник ГО «Центр “Мнемоніка”» Петро Долганов звернув увагу на те, що формувати інклюзивну модель міського наративу за сучасних умов здатні не лише представники влади, а й громадські об'єднання. Яскравим прикладом цього є ті зміни, які сталися в меморіальному тексті м. Рівного за останні два роки. Ще донедавна більшість його меморіальних маркерів жодним чином не згадували про його поліетнічне (польське та єврейське) минуле. Однак з ініціативи громадських активістів у межах програми «Бюджет участі» у Рівному було розроблено й реалізовано проект маркування об'єктів історико-культурного спадку міста. Сьогодні мешканці та туристи мають змогу ознайомитися із поліетнічним минулим Рівного завдяки встановленим двомовним інформаційним таблицям і вказівним знакам (інформацію на них подано англійською та українською мовами).

Ще одним промовистим прикладом того, як місто може долучитися до європейських інклюзивних практик пам'ятання завдяки ініціативам громадськості, є успішна адвокаційна кампанія, здійснена Центром «Мнемоніка». Вона завершилася закладанням п'яти «каменів спотикання» жертвам нацизму у центральній частині Рівного. З-поміж них не лише жертви Голокосту, а й Праведник народів світу Яків Сухенко та український священик Володимир Мисечко, який поплатився життям за відмову співпрацювати з окупаційною владою. І це той підхід до меморіалізації жертв Другої світової війни, який має елементи інклюзивного пам'ятання про всі категорії жертв нацизму.

Під час конференції відбувалися дискусії не лише про шляхи формування інклюзивних підходів до історичної політики в Україні, а й про «війни пам'ятей» – породжені ексклюзивними націоналістичними наративами політичні протистояння, що часто псують не лише міжетнічні відносини в Україні, а й її взаємини із сусідніми державами. Одним із таких яскраво виражених конфліктів із яскравим історичним присмаком є українсько-польська «війна пам'ятей» навколо сучасної інтерпретації конфлікту на Волині у 1943–1944 рр. Основні проблеми історичної політики в Україні та Польщі щодо «Волинської трагедії» / «геноциду поляків на Волині» найактивніше обговорювали доповідачі третьої панельної дискусії «Просторові проекції конфліктів пам'ятей та примирення».

Перший доповідач – доктор історичних наук Сергій Троян – звернув увагу на «вибухові моменти» минулого, його «точки біфуркації», які й нині формують порядок денний сучасної української політики. У фокусі його уваги перебували «війни пам'ятей» у трикутнику українсько-польсько-російських взаємин. Ключова теза історика: «Сучасна реконструкція пам'яті сприяє зміцненню або веде до конкуренції між національними конструкціями ідентичності». Саме тому конструювання політики пам'яті має ґрунтуватися не на міфотворчості й неприйнятті іншої думки, а на максимально можливому дослідженні всієї гами чинників, складнощів і тонкощів історичних процесів.

Подальші дискусії у цій панелі продовжилися із фокусуванням на українсько-польському конфлікті пам'ятей про міжетнічне протистояння на Волині у 1943–1944 рр. Саме цій проблематиці були присвячені доповіді істориків із м. Луцька – докторки історичних наук Оксани Каліщук (тема доповіді – «Волинь'43: комеморативні та меморіальні практики у Республіці Польща») та докторки історичних наук Людмили Стрільчук (тема доповіді – «“Простори спогадів” українців та поляків щодо Волинської трагедії: медійний аспект»). Акцентувавши увагу на польських медійних дискусіях і публічних інтерпретаціях цих суперечливих і конфліктних для сьогодення подій, доповідачки у вже традиційному для української історіографії про «Волинську трагедію» руслі значну увагу присвятили неточностям у деталях і цифрах. При цьому, вони оминали ті сюжети української політики пам'яті, без яких важко проаналізувати усі чинники українсько-польського конфлікту пам'ятей. На один із них нещодав-

но влучно вказала польська історикinja Оля Гнатюк: це «пакет деконунізаційних законів», спрямованих на героїзацію українського націоналізму, та відомі укази Віктора Ющенка про присвоєння звання Героя України Романові Шухевичу та Степанові Бандері, які й стали точкою відліку «історичного» конфлікту України та Польщі.

Тому лише ретельний аналіз політики пам'яті у двох державах здатен пролити світло на причини конфліктогенної напруги між ними. А від суперечок про неточності в деталях і кількість жертв потрібно перейти до глибокої дискусії про інтерпретації, які і є однією з головних причин українсько-польської «війни пам'ятей». Однак, як засвідчили риторика доповідей і дискусії під час конференції, поки що навіть українські вчені ще не зовсім готові до такої розмови. А представники польських та українських владних кіл лише інструменталізують цю болісну пам'ять із метою отримання електоральних вигод. Тому є дуже малоімовірним, що українсько-польський конфлікт на історичному ґрунті вдасться врегулювати найближчим часом.

Важливою складовою роботи конференції стало засідання, присвячене гендерному ракурсу просторів пам'яті. Знаково-символічні маркери повоєнної доби – предмет роздумів докторки історичних наук Галини Стародубець. Важливим висновком історикині є таке судження: «Дотепер тема “репресій”, “ворогів народу”, “колаборантів” на рівні “свого” села чи містечка викликає хвилю громадського збурення. Людина готова прийняти тезу про злочинну діяльність комуністичної партії, репресивну політику сталінського режиму, жорстокість силових структур радянської влади, але не готова, принаймні частково, розділити з ними відповідальність за злочинне мовчання, потурання насиллю, неопір йому».

Участь кримських татарок у націотворчих процесах Криму 1905–1917 рр. і гендерний аналіз комеморацій в Україні – предмет доповіді кандидатки політичних наук Наталії Малиновської. Початок ХХ ст. в її інтерпретації – не тільки час активізації національного кримськотатарського руху, а й роки, коли просвітники та лідери кримських татар І. Гаспринський і муфтії Н. Челебіджихан обґрунтовували поєднання демократичних свобод і релігійних догм ісламу. Доповідачка представила слухачам ключові події у процесі становлення першого у мусульманському світі журналу для тих жінок, що сповідували іслам («Алемі нісван»), утворення в 1917 р. жіночого

мусульманського комітету (коли вперше в історії тюрків та ісламу жінка виявилася покликаною до суспільного життя), Виконавчого комітету мусульманок Криму, Центрального Комітету мусульманських жінок тощо.

Водночас Н. Малиновська проаналізувала дослідження з історії та культури кримських татар, їхній жіночий ракурс: «...з невеликої кількості виданої літератури, темі жіноцтва відводиться небагато уваги». Аналогічна ситуація, на її думку, склалася і з маркерами пам'яті та їх місцями: «Ні назв вулиць, ні постаментів, дощок пам'яті, які були б присвячені кримськотатарським проводиркам, немає ні в Криму, ні на материковій частині». Узагальнюючи свої міркування, дослідниця висновувала: «Політика емансипації, з якою асоціюють період національно-визвольного руху кримських татар, робота першого Курултаю не знаходить належної уваги дослідників. Жіноча історія залишається невидимою, а отже, і невідомою українській аудиторії».

Гендерний ракурс просторів пам'яті доповнили інші доповіді, зокрема, кандидатки історичних наук Ольги Лабур, котра, вивчаючи спогади жінок, запропонувала своє бачення гендерованого простору. Згідно з її висновком, народжена у дореволюційну добу «нова жінка» в момент революційних перетворень і воєн була втягнута у вихор суспільної активності, стала більш публічною й самостійною. Однак «розкріпачення жінок» у координатах більшовицької пролетарської ідеології поставило їх у позицію обдарованих владою, обмежених у слововживанні й проявах, самовиявленні й розкритті себе.

Обговорення гендерного ракурсу в історії та політиці пам'яті завершила публічна лекція докторки історичних наук Оксани Кісь «Жіноча історія за межами образів жертви – героїні – берегині». Лекторка звернула увагу аудиторії на те, що в українській історіографії немає повноцінного жіночого наративу про минуле, що інтеграція жінок до неї є епізодичною, лише в контексті чоловічого дискурсу героїки та міфу про «берегиню» тощо.

Цьогорічна конференція відрізнялася від попередніх тим, що на ній уперше обговорено простори пам'яті в системі координат формальної та неформальної освіти. Над цими питаннями розмірковували кандидат історичних наук Анатолій Подольський, Світлана Осіпчук і кандидатка історичних наук Наталія Івчик.

Директор Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський присвятив свою доповідь значним досягненням

громадських центрів студій Голокосту в Україні та їх впливу на викладання складної історії ХХ ст. у школах. Напрацьовані експертами УЦВІГ методичні рекомендації та інституціоналізовані цією організацією освітні програми забезпечили підвищення кваліфікації тисячам українських вчителів історії. Така діяльність організацій у сфері неформальної освіти дає змогу інтегрувати українську формальну освіту до передових досягнень у сфері методики викладання історії та європейської культури пам'яті.

Доповідь представниці ГО «Центр “Мнемоніка”» Наталії Івчик було зосереджено на презентації основних досягнень цієї громадської організації у сфері створення сучасних освітніх інструментів для місцевих вчителів історії. Серед них: віртуальна мапа об'єктів історико-культурного спадку м. Рівного «Полікультурне Рівне», настільна гра про його поліетнічну історію «Зникле місто» та короткометражні документальні фільми про історію Голокосту «Розстріляне місто», «Людина з обличчям» і «Приречені: історія рівненського гетто». Ці освітні продукти суттєво розширили можливості рівненських учителів у викладанні багатоетнічної історії міста та регіону.

Головним посилом Наталії Івчик стало твердження про те, що документальна анімація є дієвим і ефективним інструментом публічної історії. Вона здатна виконувати кілька функцій: повертати з небуття ті чи ті події, формувати колективну пам'ять на мікро- та макрорівні тощо. Адже сценарії таких фільмів пишуться на основі історичних документів, а використані в них світлини вулиць, об'єктів тощо відображають простори тогочасних міст. Своє твердження доповідачка екстраполювала на фільм «Приречені: історія рівненського гетто», що був знятий 2019 р. ГО «Центр “Мнемоніка”» й продемонстрований учасникам конференції.

Традиційно окрему панель конференції було присвячено вшануванню пам'яті жертв геноцидів. Цього року у фокусі уваги доповідачів були жертви Голодомору 1932–1933 рр. Представник Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук Віталій Огієнко зосередився на психофізіологічних особливостях функціонування травматичної пам'яті жертв Голодомору. У доповіді «Простір, час та звук у травмі Голодомору» він розкрив «характерні риси дереалізації у травмі Голодомору». Відчуття сповільнення часу, тиша та мовчання про причини смерті, відчуття просторової порожнечі –

це ті особливості пам'яті жертв та очевидців Голодомору, на які вказав В. Огієнко.

Харківський історик, кандидат історичних наук Артем Харченко проаналізував особливості поведінки однієї з категорій «bystanders» напередодні Голодомору – персоналу українських сиротинців. Студії з історії Голодомору у такому контексті відповідають сучасним методологічним дискусіям про (не)правомірність вживання концепту «bystanders». Зокрема, в одному з останніх досліджень на цю тему Тімоті Вільямс запропонував відійти від надміру спрощеного тривимірного поділу на злочинців, жертв і спостерігачів до більш різноманітної палітри ролей у час реалізації злочину (вчений виокремлює аж 14 можливих ролей). Дослідження таких мікросюжетів, як роль персоналу сиротинців у період реалізації злочину Голодомору, створює передумови для долучення студій Голодомору до світових методологічних дискурсів дослідження геноцидів.

Тема цьогорічної конференції – «Простори пам'яті» – виявилася досить актуальною. Більшість доповідачів сфокусувалися на просторових конфліктах і ролі в їх виникненні ексклюзивних наративів. Відповідно, один зі шляхів подолання цієї конфліктогенної напруги напрошується сам собою – відхід від етнічно та гендерно ексклюзивних описів минулого і врахування якомога більшої кількості соціальних груп в офіційній політиці пам'яті. Нове бачення відтворення доль непанівних соціальних груп може створити той необхідний простір толерантності й діалогу, який закладе передумови для інституціоналізації неконфліктних механізмів взаємодії між різними соціальними групами у полікультурному просторі.